

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 11 | AUGUST - 2021

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री शिक्षण आणि सरकारच्या वेगवेगळ्या उपाय योजना

डॉ.संजीवकुमार एस. अग्रवाल, प्रा.सौ.व्ही.भूतडा

प्राध्यापक व वाणिज्य विभाग प्रमुख तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगाव जि.हिंगोली
अधिव्याख्याता वाणिज्य विभाग कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गगाखेड जि. परभणी.

Introduction

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला. एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून जगाच्या इतिहासात भारताचा जन्म झाला. २६ जानेवारी १९५० रोजी खऱ्या अर्थाने भारतात घटनात्मक लोकशाहीला प्रारंभ झाला आणि जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात नवयूग सुरू झाले. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात भारतीय नेत्यांनी जे मार्गदर्शन केले, जी आश्वासने दिली ती प्रत्यक्षात आणण्याचीसंधी १९४७ नंतरसत्ताधारी बनलेल्या नेत्यांना मिळाली. स्वातंत्र्योत्तर काळातसंपूर्ण समाज परिवर्तनाचे माध्यम म्हणूनस्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविण्याबाबत सर्वांचेच एकमत झाले. स्त्री शिक्षणाबाबत सरकारी स्तरावरून विशेष उपाययोजना करण्यात आल्या. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात मुलींच्या शिक्षणाची प्रगती झपाट्याने झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळाशीतुलना करताही प्रगती विशेष डोळ्यात भरते. इ. स. १८९२ साली विविध शिक्षणसंस्थांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या सुमारे ३,५०,००० होती. १९०२ मध्येही ४,४७,४७०झाली. १९४७ मध्येही संख्या ४१,००,००० होतीतर १९६०-६१ मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या १,३८,५८,००० इतकी झाली. वरील आकडेवारीवरून स्त्री शिक्षणाची स्वातंत्र्योत्तर प्रगतीहोण्यास मदत होते.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५ नुसार "या कलमानेसक्तीच्या मोफत शिक्षणाचे बंधन राज्यकर्त्यांवर टाकल्यानेस्त्री शिक्षणात झपाट्याने वाढ झाली. १९५१ ते २०११ या काळातील जनगणनेच्या आढाव्यावरून आपणास स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण समजण्यास मदतहोते.

वर्ष	साक्षरता	पुरुषसाक्षरता	स्त्रीसाक्षरता	पुरुष व स्त्रीसाक्षरता फरक
१९५१	१८.३३	२७.१६	८.३६	१८.५०
१९६१	२८.३०	४०.४०	१५.३५	२५.०५
१९७१	३४.४५	४५.९६	२१.९७	२३.९८
१९८१	४३.५७	५६.३८	२९.७६	२६.६५
१९९१	५२.२१	६४.१३	३९.२९	२४.८४
२००१	६५.३८	७५.८५	५४.१६	२१.७०
२०११	७४.०४	८२.१४	६५.४६	१६.६८

२०११ मध्ये झालेल्या जनगणनेमध्ये भारतात ३४ कोटी स्त्रिया निरक्षर असण्याची अतिशय धक्कादायक माहिती पुढे आली. जगातील सर्वाधिक निरक्षर स्त्रिया भारतात आहेतहेही आता सिद्ध झाले आहे. साहजिकच असा प्रश्न उपस्थित होतो की स्वातंत्र्याच्या ६८ वर्षानंतरही इतक्या स्त्रिया निरक्षर राहिल्या हेसरकारी प्रयत्नांच्या अपुरेपणाचे उदाहरण आहे का ? पेला अर्धा सरलेला आहे. असे म्हणण्यापेक्षा पेला अर्धा भरलेला आहे असा सकारात्मक विचार केल्यास स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा वेगाने वाढले हे मान्य करावे लागते मात्र हा वेग पुरुषांच्या शिक्षणापेक्षा कमी आहेहेही मान्य करावेच लागते.

१) राधाकृष्णन आयोग १९४८-४९

भारतीय शिक्षणाविषयी सर्वांगीण विचार करण्यासाठी भारत सरकारने ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन या आयोगाचे अध्यक्ष होते. या आयोगाने स्त्री शिक्षणाविषयी पुढील महत्वपूर्ण शिफारसी केल्या.

- १) स्त्री शिक्षणासाठी अधिक सवलती उपलब्ध व्हाव्यात.
- २) आदर्शस्त्री म्हणून नाव मिळविण्यास देखील स्त्रियांना त्या-त्या क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाकडून माहिती मिळविण्याची व्यवस्था केली जावी.
- ३) स्त्रियांना समान दर्जाचे शिक्षण मिळावे परंतु ते एकसारखे असू नये. स्त्रियांना समाजातील आपला दर्जा कायम आहे याचे ज्ञान असावे त्या करिता त्याकरिता शिक्षण संस्थांनी जबाबदारी पत्कारावी.
- ४) गृहार्थशास्त्र व गृहव्यवस्था या संबंधीची आवड मुलींमध्ये निर्माण करावी.
- ५) सहशिक्षण देणाऱ्या संस्थांनी मुलींना त्यांच्या गरजेनुसार योग्य त्या सुखसोयी उपलब्ध करून देण्याकडे अधिक लक्ष द्यावे.

२) मुदलियार आयोग १९५२-५३

माध्यमिक शिक्षणाचा सर्वांगीण विचार करण्यासाठी डॉ. मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला होता. या आयोगाच्या शिफारशींमध्ये मुलींच्या अभ्यासक्रमासंबंधी फार महत्वपूर्ण शिफारस करण्यात आली ती म्हणजे मुलीसाठी गृहविज्ञान या विषयाची सोय सर्व शाळांमध्ये करण्यात यावी व बाकी अभ्यासक्रम मुलामुलींसाठी समान असावा. या शिफारसीमुळे मुलगा आणि मुलगी यांच्यातील बौद्धिकसमानतेला जणू काही शासकीय मान्यता मिळाली.

३) दुर्गाबाई देशमुख आयोग १९५८ - ५९

स्त्री शिक्षणाबाबत अत्यंत महत्वपूर्ण आयोग म्हणजे दुर्गाबाई देशमुख आयोग होय. स्त्री शिक्षणाविषयक प्रश्नांचा सखोल अभ्यास करून शिफारसी करण्यासाठी केंद्रसरकारने ५ मे १९५८ रोजी दुर्गाबाई देशमुख आयोगाची स्थापना केली. १९५९ रोजी आयोगाने आपला अहवाल सादर केला. या आयोगाचे उद्देश खालीलप्रमाणे होते.

- अ) प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील स्त्री-शिक्षणातील कमतरता भरून काढण्यासाठी खास उपाययोजना सुचविणे.
- ब) प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थिनींच्या शैक्षणिक गळतीचा अभ्यास करणे.
- क) प्रौढ-स्त्री-निरक्षरता, अपुरे शिक्षण व निरंतर शिक्षणाच्या सोयी या प्रश्नांचा अभ्यास करणे, त्यांना अर्थार्जनाची क्षमता प्राप्त करून देण्यासाठी व राजकीय पुनर्रनेत सहभाग घेण्याची क्षमता प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रौढस्त्री शिक्षणाचा अभ्यास करणे.
- ड) स्वच्छ कल्याणसंघटनांनी स्त्री शिक्षणास पुरविलेली साधने व इतर सुविधांची व्याप्ती व स्वरूप यांचे सर्वेक्षण करणे व अशा संस्थांनी स्त्री-शिक्षणास अधिकसोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांना सक्षम करणे.
- इ) औपचारिक शिक्षण किंवा स्त्री-शिक्षणासाठी विशेष व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे अभ्यासक्रम आखून स्त्रियांनी व्यावसायिक उद्योगात अधिक प्रमाणात पदार्पण करण्यासाठी संधी देण्याची शक्यता व पध्दती यांचा अभ्यास करणे.

आयोगाच्या शिफारसी

आयोगाने तीन प्रकारच्या शिफारसी केल्या. त्या म्हणजे त्वरीत अंमलबजावणी करण्याच्या शिफारसी, फक्त स्त्री शिक्षणा संबंधी शिफारसी व सर्वसामान्य शिफारसी होय. अभ्यासक्रम, स्त्री-शिक्षिकांची नोकरी व प्रशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, प्रौढ-स्त्री शिक्षण, स्त्रियांचे विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षण, मागासवर्गीय मुलींचे शिक्षण, अपंग मुलींचे शिक्षण, स्त्री-शिक्षणाचे संघटन, प्रशासन व वित्त पुरवठा अशा स्त्री शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रांसंबंधी या आयोगाने महत्वपूर्ण शिफारसी केल्या.

- १) स्त्री-शिक्षणाची समस्या अत्यंत महत्त्वाची असून पुढील अनेक वर्षांपर्यंत या समस्येला अग्रक्रम द्यावा.
- २) या समस्यांसाठी स्वतंत्र प्रशासन यंत्रणा उभारावी.
- ३) National council for the Education of Girls & Women ची त्वरीत स्थापना करावी.
- ४) केंद्रीय शिक्षण सल्लागाराची ताबडतोब नेमणूक करावी. तो National council for the Education of Girls & Women चा पदसिध्द सचिव असावा.
- ५) सरकारी व गैरसरकारीसंयुक्त प्रयत्नांतून मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न सोडवावा. त्यासाठी सर्व स्तरावरील संस्थांची मदत घ्यावी.
- ६) स्त्री-शिक्षणासाठी पुढील पंचवार्षिक योजनेत अधिक वित्तपुरवठ्याची सोय करावी.
- ७) सरकारने स्त्री-शिक्षणातील गळतीच्या प्रश्नांसंबंधी उच्च अधिकार समिती नेमावी.
- ८) ज्याठिकाणी स्त्री-शिक्षिका नाहीत अशा संस्थात शाला मातांची नेमणूक करावी.
- ९) सहशिक्षण देणाऱ्या संस्थांत मुलींसाठी वेगळी स्वच्छतागृहे असावीत.
- १०) दारिद्र्यरेषेखालील पालकांना मुलींच्या शिक्षणासाठी लेखनसाहित्य, शालेय गणवेश व इतर शैक्षणिकसाहित्यासाठी आर्थिक मदत करावी.

- ११) प्राथमिक शाळांत वाढत्या संख्येने मुलींना प्रवेश घ्यावा म्हणून खेडेगावातील स्त्रिया आणि महिला मंडळे यांचा शाळा समितीमध्ये सहभाग असावा.
- १२) माध्यमिक स्तरावर, विशेषतः ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणासाठी वेगळ्या शाळा स्थापन कराव्यात.
- १३) ज्याठिकाणीसहशिक्षण मान्य नाही अशा ठिकाणी मुले व मुलीसाठी शाळेची वेळ वेगवेगळी ठेवावी.
- १४) माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात मुलींसाठी व्यवसायपूर्व अभ्यासक्रम असावेत. उदा.फायलिंग, नोट टॅकिंग, सभाचे वृत्तांत लेखन करणे, वृत्तपत्र अहवाल लेखन करणे, हिशोब ठेवणे, पत्रव्यवहार करणे इ.
- १५) राज्य सरकारांनीस्त्री-शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासंबंधी कसून प्रयत्न करावे. वाढत्या प्रमाणात त्यांच्या नेमणू का कराव्या.
- १६) सर्व शिक्षणसंस्थांमध्येस्त्री-प्रशिक्षणार्थींसाठी पुरेशा प्रमाणात शिष्यवृत्त्या ठेवाव्या.
- १७) व्यावसायिक व धंदेशिक्षणासाठी आंशिक वेळेचे अभ्यासक्रम सुरू करावे.
- १८) पॉलीटेक्निकल मधील शिक्षण सहशिक्षण नसावे.
- १९) सर्व माध्यमिक विद्यार्थिनींसाठी व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रसुरू करावे. दुर्गाबाई देशमुख आयोगाने खरोखरस्त्री शिक्षणविषयक मुलभूत स्वरूपाच्या शिफारसी करून स्त्री शिक्षणाला गती देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

१) राष्ट्रीय महिला शिक्षण परिषद १९५९-६०

१९५९-६० मध्ये स्थापन झालेल्या या परिषदेचे प्रमुख उद्दिष्ट देशातस्त्री शिक्षणाविषयी जनमत तया करणेहोते.

२) भक्त वत्सलम समिती १९६३ -६४

स्त्रीयांच्या शिक्षणाबाबत जनसहयोगाची कमतरता का आहे याच्या कारणांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी या समितीची स्थापना करण्यात आली.

३) कोठारी आयोग १९६४

डॉ.कोठारी अध्यक्षतेखाली आयोगाची स्थापना केली. प्रसिध्द शिक्षणतज्ज्ञ जे.पी.नाईकहे या कमिशनचे सचिव होते. कोठारी कमिशनहे एकूणच सर्व शिक्षणव्यवस्थांसाठी नेमलेलेहोते. कोठारी आयोगाने मुलींच्या शिक्षणासंबंधी पुढील शिफारसी मांडल्या.

- १) मुलींच्या शिक्षणाबाबत जनमत जागृती करावे.
- २) स्त्री-शिक्षकांची संख्या वाढवावी.
- ३) शाळेसाठी आवश्यक असणारे अध्ययन साहित्य व जरूर तर कपडेही मुलींना मोफत द्यावेत.
- ४) ११ ते १३ या वयोगटातील ज्या मुलींना शाळेत येणे शक्य नाही त्यांच्यासाठी अंशकालीन शिक्षणाचीसोय करावी.
- ५) सर्व विविधोद्देशी तांत्रिक शाळांमध्ये मुलींना उपयुक्त असणारे अभ्यासक्रम ठेवण्यात यावेत.

४) हंसा मेहता समिती

हंसा मेहता समितीने मुलींच्या साठी असणाऱ्या अभ्यासक्रमाचे परीक्षण करून काही महत्वाच्या शिफारसी केल्या. प्राथमिक स्तरावर मुलांप्रमाणेच मुलींनाही अभ्यासक्रम शिकविण्यात यावा, माध्यमिक स्तरावर मुलींसाठी गृहशास्त्र या विषयाचा समावेश असावा, मुलींच्या गरजांना अनुसरून त्यांना हस्तव्यवसायाचे शिक्षण द्यावे, मुलींच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी सर्व शाळांमध्ये शिक्षिकांची संख्या अधिक असावी, मुलींसाठी वसतीगृहाची सोय असावी, त्यांना मासिक उपस्थिती भत्ता व वाहतूकीची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी अशा विविध महत्वपूर्ण शिफारसीत्यांनी केल्या.

५) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६- १९९२

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार"The education of women should receive emphasis not only on grounds of social justice but also because it accelerates social transformation".

भारतीय शिक्षणपरंपरेत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणहा महत्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. स्त्री शिक्षणविषयक त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे विचार मांडण्यात आले.

- १) इ.स. १९९० पर्यंत १ ते ५ इयत्तापर्यंतच्या सर्व मुलींची प्राथमिक शिक्षणासाठी नोंदणी करणे आणि इ.स. १९९५ पर्यंत १२ ते १४ वयाच्या मुलींची उच्च प्राथमिक शिक्षणासाठी नोंदणी करणे.
- २) १५ ते ३५ वयोगटातील मुलींची व स्त्रीयांची प्रौढ शिक्षण योजनेमार्फत शैक्षणिक कार्यक्रमासाठी नोंदणी करणे.
- ३) स्त्रीयांना व्यावसायिक, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणेतसेच उपलब्ध तांत्रिक शिक्षणाच्यासोयी उपलब्ध करून देणे.
- ४) स्त्रियांच्या समान हक्कांसाठी वरचेवर आढावा घेऊन योग्य कार्यक्रमाची जुळणी करणे, त्यासाठी आवश्यकतेथे केंद्रे स्थापन करणे.
- ५) शैक्षणिक संस्थांमध्ये स्त्रियांचा अधिकाधिक सहभाग घेणे.

स्त्री-शिक्षणासाठीसरकारच्या उपाययोजना

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्री शिक्षण ही बाब महत्वाची मानली जाऊन स्त्री शिक्षणात प्रगती करण्यासाठी सरकारी पातळीवर विशेष प्रयत्न करण्यात येत आहे.

१) इयत्ता १२ वी पर्यंत मुलींना मोफत शिक्षण

महाराष्ट्रातील इयत्ता पहिलीते बारावी पर्यंत अनुदानित विना अनुदानित संस्थामध्ये शिकणाऱ्या सर्व मुलींना शिक्षण शुल्क माफ केले आहे. ही मर्यादा पदवीपर्यंत वाढवावी असे सांगितले जात आहे.

२) सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना

आर्थिक अडचणीमुळे शिक्षणापासून वंचित राहणाऱ्या मुलींना शिक्षणाच्या सवलतीचा लाभ घेता यावा या दृष्टीने या मुलींना दत्तक पालक मिळवून देण्यासंबंधी सदर योजना राबविली जाते. समाजातील शिक्षणप्रेमी, दानशूरव्यक्तीकडून स्वयंस्फूर्तपणे मिळणारा निधी राष्ट्रीयकृत बँकेत ठेव म्हणून ठेवला जातो. त्या मुदत ठेवीतून आलेल्या व्याजातून इयत्ता ८ वी पर्यंतच्या विद्यार्थिनीस दरमहा ३० रु. ची मदत दिली जाते.

३) उपस्थिती भत्ता योजना

दुर्बल घटकातील मुलींना शाळेत येण्यासाठी प्रोत्साहन मिळावे व त्यांच्या शिक्षणात सातत्य राहावे यासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील इयत्ता पहिलीते चौथी मधील सर्व दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थिनींना आणि या क्षेत्राबाहेरील सर्व मागासवर्गीय विद्यार्थिनींना महिन्यात किमान ७५ टक्के उपस्थिती असल्यास प्रत्येक दिवसासाठी एक रूपया याप्रमाणे भत्ता दिला जातो.

४) अहिल्याबाई होळकर बस-पास योजना

ग्रामीण भागातील मुलींसाठी शैक्षणिक वरदान ठरलेलीही योजना आहे. इ. ५ ते १० वी पर्यंतच्या मुलींना शाळेत जाण्यासाठी एस.टी.ने मोफत प्रवासाची ही योजना आहे. ज्या गावात माध्यमिक शाळेची सोय नाही त्या गावातील मुलींना माध्यमिक शिक्षणासाठी शाळेत ७५ टक्के उपस्थिती असल्यास या योजनेचा लाभ घेता येतो.

५) मातृप्रबोधन प्रकल्प

पाल्यांच्या शिक्षणासाठी मातांचे प्रबोधन करणाऱ्या या प्रकल्पामध्ये १९९० अखेर १३ जिल्ह्यातील ३४० शाळांच्या समावेश होता. ग्रामीण भागातील स्त्रियांमध्ये नेतृत्व निर्माण करणे, स्त्रीचा सर्वांगीण विकास करणे मुलांचे आरोग्य, शिक्षणाची जबाबदारी याविषयी मातांमध्ये जागृती निर्माण करणे हे या प्रकल्पाचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे मुलीला शिक्षण देण्यासाठी मातांची मानसिकतयारी होण्यास मदत झाली. परिणामी स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले.

६) इतर उपाय

- १) मुलींसाठी वसतीगृह स्थापन करणे (शासकीय, प्रियदर्शिनी इ.)
- २) स्त्री-शिक्षिकांची नेमणूक करणे.
- ३) मोफत शिक्षणांची सोय करणे.
- ४) स्त्री-शिक्षणाबाबत समाजजागृती करणे.
- ५) स्त्रीयांसाठी अनौपचारिक शिक्षणाची सोय करणे.
- ६) मागासवर्गीय विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्ती देणे.

निष्कर्ष

१५० वर्षापूर्वी भारतीय समाजव्यवस्थेत पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे स्थान गौण व गुलामगिरीच्या बेड्यात बंदिस्त होते. चूल आणि मूल व उपभोग्य वस्तुपर्यंतच ती मर्यादित होती. भारतीय संस्कृतीत अनादिकालापासून चालत आलेल्या जून्या रूढी, परंपरा, चालीरिती यामध्ये स्त्रियांचे आचार विचार वेशीवर टांगल्या गेले होते. स्त्री पुरुष समान असून त्यांचे समता, स्वातंत्र्य आचार विचार अबाधित राहावे यासाठी फुले दांपत्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षि, धोंडोपंत केशव कर्वे शाहू महाराज महात्मा गांधी या समाजसुधारकांनी आपलेसंपूर्ण आयुष्य घालविले. त्यांच्यामते स्त्रीला सृजन व सज्ञान करून त्यांच्यात सामाजिक समतेची जागृती करायची असेल तर स्त्रियांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे. जीवन जगण्यासाठी जशी अन्नाची गरज असते तशीच स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता शिक्षणाची गरज असते हे कार्य सर्व समाजसुधारकांनी केलेल्यामुळे हळूहळू स्त्रियांना शिक्षण घेता येवू लागले. काहीनीतर आजच्या कार्याचाटसा शिक्षण श्रेत्रात उमटविला.

संदर्भसूची

- १) डॉ. गणेश शेटकर, शारदा शेवतेकर, शोभना जोशी "भारताचा शिक्षणाचा इतिहास" मृणमयी प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३
- २) Report of the Radhakrishnan commission १९४८-१९४९
- ३) Report of the Mudaliyar commission १९५२-१९५३
- ४) Report of the Durgabai Deshmukh commission १९५८-१९५९
- ५) Report of the kothari commission १९६४

- ६) Report of the Hansa Mehta committee
- ७) उपरोक्त १ पृष्ठ
- ८) Maharashtra development schemes २०१६